

УДК 546.56'65'

Левицька К.Є., Войтенко Т.А., Неділько С.А. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

РЕНТГЕНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЯВИЩЕ КИСНЕВОЇ НЕСТЕХІОМЕТРІЇ В ТВЕРДИХ РОЗЧИНАХ ЗАМІЩЕННЯ СКЛАДУ $R_xR\text{Ba}_{2-x}\text{Cu}_3\text{O}_y$ ($R= \text{Y}, \text{Sm}, \text{Nd}$)

Досліджено вплив гетеровалентного заміщення на параметри елементарної комірки та на кисневу стехіометрію в твердих розчинах заміщення складу $R_xR\text{Ba}_{2-x}\text{Cu}_3\text{O}_y$ ($R= \text{Y}, \text{Sm}, \text{Nd}$).

Ключові слова: високотемпературна надпровідність, киснева нестехіометрія.

Вступ

Високотемпературні надпровідні сполуки (ВТНП) складу $\text{YBa}_2\text{Cu}_3\text{O}_{7\pm\delta}$ (Y123) з температурою переходу в надпровідний стан приблизно 93 К у вигляді плівок знайшли своє практичне застосування при виготовленні різноманітних прийомних НВЧ приладів. На основі Y123 створена надпровідна піна, яка може стати основою для практично ідеальних обмежувачів небезпечних струмів в електроенергетиці.

В кристалічній структурі орторомбічної фази $\text{R}\text{Ba}_2\text{Cu}_3\text{O}_7$ атоми Cu1 знаходяться в плоскоквадратному оточенні, утвореному атомами кисню O1 і O4. Плоскі фрагменти CuO_4 об'єднуються в ланцюжки $(\text{CuO}_2)_\infty$. По мірі зменшення вмісту кисню орторомбічне викривлення кристалічної решітки, пов'язане з впорядкованим розміщенням кисневих вакансій в площині Cu1, зменшується, надпровідні властивості погіршуються — утворюється тетрагональна фаза. В кристалічній структурі тетрагональної ненадпровідної фази $\text{R}\text{Ba}_2\text{Cu}_3\text{O}_6$ немає ланцюжків з плоских груп CuO_4 . Атоми Cu1 розташовуються в гантелях, утворених атомами кисню O2 (O2, O3 в орторомбічній фазі) [1].

Застосування принципу електронейтральності до R123-сполук, які піддавалися термічній обробці в потоці кисню показує, що вміст кисню значно перевищує той, що відповідає звичайним ступеням окиснення елементів (міді і барію (+2), а ітрію чи лантаню (+3)), які входять до складу вихідних речовин, що використовуються для синтезу. Це є наслідком утворення міді із ступенем окиснення +3 в площині Cu(1) [1–3].

Явище кисневої нестехіометрії в високотемпературних надпровідниках типу R123 вивчено досить добре, в той же час одержувані дані досить часто є суперечливими, а також досі не встановлено механізм, за яким киснева стехіометрія та структурні особливості впливають на надпровідність в ВТНП-сполуках. Гетеровалентне заміщення є зручним способом впливу на кисневу нестехіометрію і структурні параметри в ВТНП-сполуках і тому може бути корисним методом вивчення зв'язку надпровідних властивостей, структурних характеристик і хімічного складу.

Метою даної роботи був синтез фаз $\text{R}\text{Ba}_2\text{Cu}_3\text{O}_y$ (R123, $R= \text{Y}, \text{Nd}, \text{Sm}$) та твердих розчинів заміщення складу $\text{R}_x\text{R}\text{Ba}_{2-x}\text{Cu}_3\text{O}_y$ ($x = 0,05\text{--}0,5$; $y = 6\text{--}7$),

встановлення залежностей між параметрами елементарної комірки та ступеня заміщення x і дослідження явища кисневої нестехіометрії.

Експериментальна частина

Як вихідні речовини для синтезу зразків $RR_xBa_2Cu_3O_y$ ($R = Y, Nd, Sm$) ($x = 0-0,5$), були взяті порошки купрум(II), самарій оксидів, неодим та барій карбонатів у стехіометричних співвідношеннях ($R:Ba:Cu$ як 1:2:3 для зразків складу $RBa_2Cu_3O_y$; для твердих розчинів також у відповідних співвідношеннях катіонів). На першому етапі суміш вихідних компонентів ретельно перетирала в агатовій ступці і прожарювали в фарфорових тиглях в муфельній печі протягом 12–24 годин при температурі 900°C до зникнення коливань груп CO_3^{2-} на ІЧ-спектрах. Потім зразки ретельно гомогенізували, пресували в таблетки діаметром ≈ 10 мм, товщиною $\approx 1-2$ мм і прожарювали їх в печі протягом 24 годин при 900°C на повітрі. Під час синтезу для покращення контактів між зернами зразки після 12 годин прожарювання подрібнювались в агатовій ступці і знову пресувалися в таблетки. Після цього зразки прожарювали протягом 1 години в тоці кисню при температурі 700°C , після чого температуру понижували до 450°C та прожарювали ще протягом 10–12 годин.

Процес розкладу шихти контролювали методом інфрачервоної спектроскопії. ІЧ-спектри поглинання продуктів термолізу записували на спектрофотометрі UR-10 в області $1200-1700\text{ см}^{-1}$, використовуючи пресування таблеток з KBr.

Фазовий склад і параметри кристалічних решіток визначали рентгенографічним методом на дифрактометрах ДРОН-3М ($Cu_{K\alpha}$ -випромінювання з Ni-фільтром, діапазон кутів $12 < 2\theta < 74^\circ$, зразки у вигляді таблеток діаметру ~ 10 мм, а також у вигляді порошків) та Shimadzu LabX XRD-6000 ($Cu_{K\alpha}$ -випромінювання, діапазон кутів $10 < 2\theta < 90^\circ$, зразки у вигляді порошків). Зйомку проводили зі швидкістю 2 град./хв. Подальші розрахунки одержаних спектрів (віднесення дифрактограм, розрахунок та уточнення параметрів кристалічної ґратки) проводили на ПК, використовуючи програми Origin, Match, FullProf, X-ray та Difwin. Розрахунок дифрактограм завжди проводився для однакового набору рефлексів (10 для тетрагональної та 15 для орторомбічної сингонії).

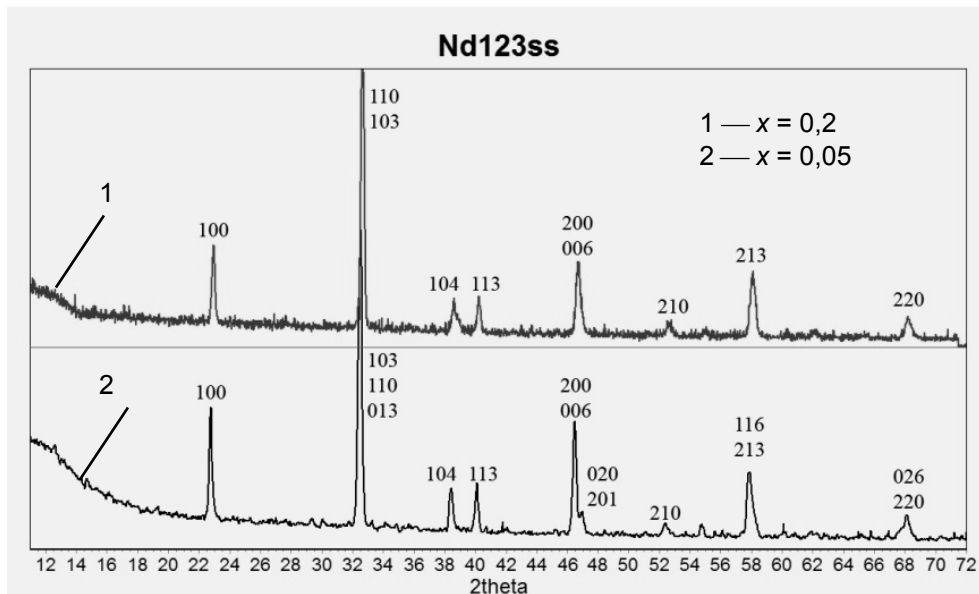
Вміст кисню в твердих розчинах $R_xRBa_{2-x}Cu_3O_y$ ($R = Y, Nd, Sm$) визначали методом йодометричного титрування [4]. Цей метод є найбільш доступним, водночас він забезпечує високу точність визначення кисню. Похибка визначення індексу кисню методом йодометричного титрування становить 0,02 на формульну одиницю.

Результати та їх обговорення

Область гомогенності синтезованих твердих розчинів складала $0 \leq x \leq 0,15$ для $Y_xYBa_{2-x}Cu_3O_y$, $0 \leq x \leq 0,5$ для $Sm_xSmBa_{2-x}Cu_3O_y$ та $0,05 \leq x \leq 0,5$ для $Nd_xNdBa_{2-x}Cu_3O_y$. Така мала область гомогенності для ітрію пояснюється великою різницею між йонними радіусами ітрію та барію (0, 101 нм та 0,142 нм відповідно, радіуси за Шенноном).

На рис. 1 наведені дифрактограми зразків складу $Nd_{0,05}NdBa_{1,95}Cu_3O_{6,71}$ та $Nd_{0,20}NdBa_{1,80}Cu_3O_{6,69}$ з орторомбічно та тетрагональною будовою відповідно. В межах кутів $46 \leq 2\theta \leq 48$ при $0 \leq x \leq 0,15$ піки, що відповідають орторомбічній фазі спостерігаються окремо. При переході орторомбічної фази до тетрагональної при $x > 0,2$ (при $x > 0,15$ для систем з самарієм) ці піки з'єднуються і утворюється

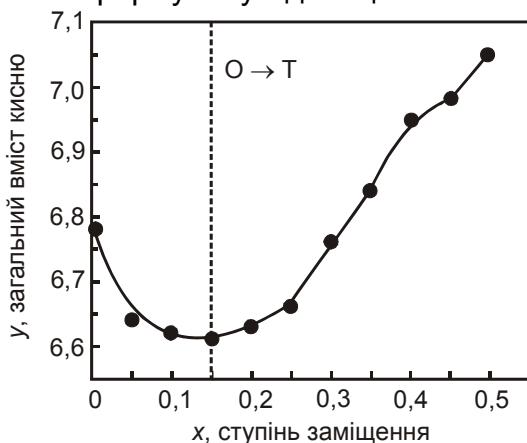
один пік, що відповідає тетрагональній фазі. Для ітрію переходу в межах області гомогенності зафіксовано не було.

Рис 1. Рентгенівська дифрактограма зразків складу $Nd_{0,05}NdBa_{1,95}Cu_3O_{6,71}$, (орторомбічна сингонія, просторова група Pmmm) та $Nd_{0,20}NdBa_{1,80}Cu_3O_{6,69}$ (тетрагональна сингонія, просторова група P4/mmm)

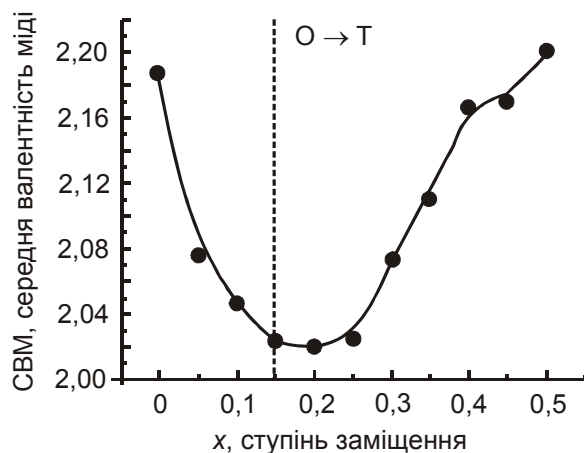
Встановлено, що в усіх досліджуваних системах зі збільшенням ступеня заміщення x параметри елементарної комірки зменшуються. Внаслідок цього відбувається і зменшення об'єму елементарної комірки V . Це пов'язано з меншим значенням іонного радіусу катіону РЗЕ в порівнянні з іонним радіусом Ba^{2+} . Проте для системи $Nd_xNdBa_{2-x}Cu_3O_y$ спостерігається аномальна залежність параметрів елементарної комірки від ступеня заміщення x в області x від 0,3 до 0,5.

Одночасно з рентгенографічним дослідженням було визначено вміст кисню в досліджуваних зразках. Похибка при використанні цього методу складає 0,02 на формульну одиницю. Загальний вміст кисню у складається з оксидного (6,5), додаткового ($x/2$), який компенсує різницю зарядів при гетеровалентному заміщенні барію на РЗЕ та мобільного (δ) кисню, наявність якого обумовлена присутністю міді в ступені окиснення +3. На рис. 2 показано графік залежності загального вмісту кисню (y) від ступеня заміщення x в твердих розчинах $Sm_xSmBa_{2-x}Cu_3O_y$ $0 \leq x \leq 0,5$. Як можна бачити, вміст кисню y з зростанням x спочатку зменшується, після переходу з орторомбічної фази в тетрагональну збільшується, а при значеннях $x = 0,5$ перевищує 7.

Рис. 2. Графік залежності загального вмісту кисню (y) від ступеня заміщення x в твердих розчинах заміщення складу $Sm_xSmBa_{2-x}Cu_3O_y$, $0 \leq x \leq 0,5$

Аналогічні залежності спостерігалися і для систем з ітрієм та неодимом.

Рис. 3. Графік залежності СВМ від ступеня заміщення x в твердих розчинах складу $\text{Sm}_x\text{SmBa}_{2-x}\text{Cu}_3\text{O}_y$, $0 \leq x \leq 0,5$

На рис. 3 показано графік залежності середньої валентності міді (СВМ) від ступеня заміщення x в твердих розчинах $\text{Sm}_x\text{SmBa}_{2-x}\text{Cu}_3\text{O}_y$, $0 \leq x \leq 0,5$. Як можна бачити, СВМ зі зростанням x спочатку зменшується, а після переходу з орторомбічної фази в тетрагональну та при подальшій стабілізації тетрагональної фази збільшується.

Перехід з орторомбічної фази в тетрагональну пояснюється розупорядкуванням атомів кисню при гетеровалентному заміщенні

атомів барію атомами неодиму. Спочатку додатковий кисень, наявність якого зумовлена гетеровалентним заміщенням барію на неодим, практично еквівалентно заміщує мобільний кисень в площині $\text{Cu}(1)$. При переході з орторомбічної фази в тетрагональну та при подальшій її стабілізації відбувається впорядкування кисневої підрешітки, заповнення кисневих вакансій в площині $\text{Cu}(1)$ та, відповідно, загальне збільшення вмісту кисню та СВМ.

Висновки

Синтезовано ряд зразків складу $\text{R}\text{Ba}_2\text{Cu}_3\text{O}_y$ ($\text{R} = \text{Y}, \text{Nd}, \text{Sm}$), тверді розчини заміщення складу $\text{R}_x\text{R}\text{Ba}_{2-x}\text{Cu}_3\text{O}_y$ ($\text{R} = \text{Y}, \text{Nd}, \text{Sm}$) ($x = 0,05-0,5$). Досліджено характер зміни параметрів і симетрії кристалічних ґраток $\text{R}\text{R}_x\text{Ba}_{2-x}\text{Cu}_3\text{O}_y$ ($\text{R} = \text{Y}, \text{Nd}, \text{Sm}$) від складу. Показано, що при заміщенні барію на рідкісноземельний елемент при збільшенні значення ступеня заміщення x відбувається перехід орторомбічної симетрії кристалічної ґратки в тетрагональну. Параметри елементарної комірки досліджуваних систем зменшуються при збільшенні ступеня заміщення. Досліджено кисневу нестехіометрію синтезованих твердих розчинів. Показано, що при збільшенні ступеня заміщення x загальний вміст кисню та середня валентність міді спочатку зменшуються, а при переході з орторомбічної фази в тетрагональну та при подальшій стабілізації тетрагональної фази, зростають, при $x=0,5$ загальний вміст кисню перевищує 7 атомів на формульну одиницю.

Література

1. Высокотемпературная сверхпроводимость. Фундаментальные и прикладные исследования / Под ред. Киселева А.А. — Л.:Машиностроение, 1990. — Вып.1. — 686 с.
2. Чесноков Г.А. Влияние условий термической обработки на величину стехиометрии по кислороду и структуру соединений $\text{Eu}\text{Ba}_2\text{Cu}_3\text{O}_y$ / Чесноков Г.А., Стебунов А.А., Новичков В.А. // Сверхпроводимость: физика, химия, техника. — 1990. — Т. 3. — № 4. — С. 725–729.
3. Бланк А.Б. Аномальные валентные состояния элементов в высокотемпературных сверхпроводниках / Бланк А.Б., Панталер Р.П. — Харьков: Ин-т. Монокристаллов НАН Украины, 1992. — 21 с. — (Препр. / НАН Украины. Ин-т. Монокристаллов; 92–10).
4. Karppinen M. Determination of oxygen content and metal valences in oxide superconductors by chemical methods / Karppinen M., Fukuoka A., Niinisto L. [et al.] // Supercond. Sci. technol. — 1996. — V. 9. — № 2. — P. 121–135.

© Левицька К.Є., Войтенко Т.А., Неділько С.А., 2009
Поступила в редакцію 28.03.2009 г.